

УДК 141.7 (477)(092) "15"

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ, ДУХОВНО-РЕЛІГІЙНІ ТА НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ УМОВИ УКЛАДЕННЯ БЕРЕСТЕЙСЬКОЇ УНІЇ 1596 р. ТА ПОЛЕМІЧНА БОРОТЬБА

Вікторія Логвиненко

*Львівський інститут пожежної безпеки МНС України,
вул. Клепарівська, 35, Львів 79007, Україна, mail@lipb.lviv.ua*

У статті розглянуто причини укладення Берестейської унії та її соціальне значення. Проаналізовано роль Берестейської унії в захисті національних прав українського народу, її вплив на усвідомлення національних інтересів і національної ідентичності, на зміцнення патріотичних настроїв суспільних верств. Викладено погляди письменників-полемістів на шляхи та засоби порятунку української церкви і народу в ситуації, що склалася в Речі Посполитій.

Ключові слова: Берестейська унія, церква, полеміка, національні права.

Розвиток процесів національно-державного відродження України зумовлює великий інтерес до витоків національної української ідеї на різних історичних етапах. Пошуки аналогів до нинішньої ситуації приводять нас у складний період XVI- початку XVII століття – епоху історичної трагедії України, яка виявлялася в розшарпаності її земель, в національній роз'єднаності, коли українська нація втрачала і державність, і мову, і національно-духовну культуру. Осмислюючи історичні факти і події того часу, вибудовується загальна картина інтелектуального і духовного розвитку українського народу як нації. Саме в цей важкий період, церковна унія 1596 року спонукала появу полемічної літератури, яка потребує глибокого філософського осмислення в контексті формування національної свідомості та духовно-релігійної самобутності українського народу.

Після Люблінської унії 1569 р., унаслідок якої постала нова держава – Річ Посполита, більшість українських земель відійшла до Польщі. Польська влада, одержавши повну свободу дій на території України, почала її колонізацію та злиття з Річчю Посполитою. «Завоювання українських земель польськими впливами йшло спершу по лінії колонізації і економічного використання... але пізніше, коли польське панство закріпилося вже в Україні,... магнати і шляхта, разом з польським духовенством і, головно, єзуїтами намагалися розкласти провідні класи українського народу – денаціоналізувати і спольщити українських панів, ослабити міщанство, розбити організацію православної церкви» [1, с. 131]. Наслідком полонізації стала цілковита політична безправність і національно-культурна деградація українського народу. Це поставило під загрозу існування українського народу як етносу. Становище православної церкви ставало просто катастрофічним. Це було вкрай небезпечно, тому що релігія для українського народу в той час була чи не

головним виразником культури, ототожнювалася з поняттям національної гідності. Тому такий стан речей у Речі Посполитій дає підстави розглядати питання про унію православної церкви з католицькою не тільки в релігійному, а й у суспільно-політичному, національно-державному та культурному аспектах.

Слід відзначити, що Берестейська церковна унія 1596 р. була значною подією в історії України. Виникнувши на тлі конкретних духовно-релігійних, суспільно-політичних і національних обставин, вона мала не лише релігійно-конфесійний, а й соціально-політичний, культурно-національний характер, і, змінивши тим самим загальний стан українського суспільства, упродовж століть так чи інакше впливала на духовне й суспільне життя українців. Тому факт укладення Берестейської церковної унії спонукає до осмислення її ролі в національному розвитку українського народу.

Кінець XVI – перша половина XVII ст. є важливою епохою в житті України. час пробудження національної свідомості, культурно-національного самовизначення, перетворення українського народу на українську націю, час, «коли українська нація ледве пробудилася з віковичного сну, її спізнене національно-культурне життя щойно народжувалося» [2, с. 316]. Звернемо увагу на те, що це був складний період випробування життєвих сил і здібностей українців, коли національне буття тривало під наступом Польщі, експансія якої ширилася по всіх напрямках як політично-культурного, так і релігійного життя. Останнє заторкувало всі верстви населення і було провідним у процесі полонізації. «Польські власті, єпископи та єзуїти все робили для того, щоб до ґрунту розкласти національно-духовне життя українського народу, здеморалізувати його через створюваний упадок релігійного життя, руїну його Церкви» [3, с. 69]. Слід зазначити, що у справі окатоличення й латинізації значну роль відіграли єзуїти, які в цей час розпочали енергійну діяльність щодо піднесення католицької церкви в Польщі та проти реформаційного руху: «Єзуїти вели пропаганду по всіх костелах, по дворах магнатів і шляхти, серед міщанства, звертали увагу особливо на заможних, талановитих і визначних людей, намагаючися залучити їх латинської церкви і тим самим до польського національного табору» [1, с. 131]. Борючись проти лютеранства, кальвінізму, соцініанства, єзуїти боролися і проти православ'я, яке вони сприймали як схизму, а православних – як «іновірців», яких потрібно повернути до «істинної» віри: «Наступ єзуїтів на православ'я супроводжувався висуненням їхньої унійної концепції, у якій не дуже було враховано конкретно-історичні обставини; ця концепція була абстрактною, спрямованою на ліквідацію православної церкви, а не на унію з нею... Польсько-литовські ієрархи, які були далекими від розуміння самого духу Флорентійської угоди 1439 року, вважали, що для спасіння східних християн замало об'єднати їх з Римом, а треба обряди й традиції уніфікувати, тобто латинізувати під егідою, звісно, польсько-латинського єпископату» [3, с. 65]. Суттєво важливим питанням було те, що впливи єзуїтських шкіл, які виникли на українських землях Речі Посполитої, були негативними на культурне життя народу, так як не розвивали духовних здібностей, а, навпаки – вся система освіти була направлена на придушення самостійності мислення. Реальні

знання давалися мінімально і, в основному, для теологічного вжитку, що негативно відбивалося на культурному житті, так як реальне значення підмінювалося риторичним баластом. Завданням всієї педагогічної системи єзуїтських шкіл було виховання в сліпому послуху і безоглядному підкоренню католицькій ієрархії. Єзуїти вміло затуманювали голови суспільності різними диспутами, процесіями, виставами, в яких вивищували оборонців католицької доктрини, котрі незмінно перемагали своїми аргументами заступників некатолицьких поглядів. Отже, наслідок науки в таких школах був згубним для національного становлення українського народу. Українське панство, опинившись у вирі тодішнього польсько-шляхетського життя, почало рішуче прощатися з своєю патріархальною старосвітністю і пристосовуватися до нових умов, втягуючись в круг політичних і культурних інтересів, якими жила польська шляхта. Староруська культура, занедбана й зведена до мінімуму, не могла дати вже нічого цікавого і потрібного сучасній людині, що хотіла йти в ногу із потребами часу, і за всім, що належало знати культурній людині, приходилося звертатися до письменства латинського. В той час, коли між українським панством прокинувся попит на «західну культуру», який неможливо було вдовольнити домашньою наукою, саме тоді єзуїти своїми проповідями й особистими виступами, здобувши прихильників між місцевими магнатами, заснували свої школи латинської науки, до яких із задоволенням приймали на навчання православну молодь. Треба наголосити, що такий шлях єзуїтів у справі окатоличення був одним із засобів денаціоналізації української суспільності.

Православна церква потребувала захисту й допомоги; Константинопольський патріарх не міг підтримати її, оскільки сам був у важкому становищі, то ж Українська православна церква, яка до 1596 року перебувала в канонічній єдності з Константинопольським патріархом, наприкінці XVI ст. перебувала в глибокому занепаді. Криза охопила всі організаційні структури церкви, було практично цілковито втрачено її культурно-освітній потенціал. Церква перестала бути центром духовності і культури, перетворившись на звичайнісіньку службу для виконання найпростіших релігійних потреб: хрещення, сповіді, вінчання, похорону. Криза церковного життя зумовлювала кризу світської культури.

Можна виокремити два основні чинники, що спричинили кризове становище української церкви: по-перше, відсутність власної держави, яка була б зацікавлена у своїй церкві, як ідеологічній опорі, і яка через те могла б підтримувати її економічно і політично, і, по-друге, загальний занепад східної православної церкви.

Нема сумніву, що під кінець XVI ст., коли внаслідок посилення польсько-католицької експансії почалася масова полонізація вищих верств українського суспільства, особливо зросли занепокоєність таким станом речей і тривога. Усвідомлення катастрофічної ситуації, що склалася в церкві, однаково тривожило представників різних суспільних верств та ідейних напрямів – від церковних ієрархів, як, наприклад, Іпатія Потія, до світських політиків в особі князя Костянтина Острозького, від діячів братств, зокрема Юрія Рогатинця, до ченців-аскетів,

яким був Іван Вишенський. Усі вони розуміли загрозу, що нависла над нашим народом і його духовністю у зв'язку з ідейно-організаційним паралічем церкви. з катастрофічним падінням її політичного й морального авторитету. Українська література того часу різних ідейно-політичних напрямів – православна, уніатська, протестантська – рясніє драматичними описами й численними прикладами культурного зубожіння й моральної деградації православного духовенства, шляхти, народу.

Ситуацію ускладнювало те, що українська церква не могла розраховувати на якусь реальну допомогу з боку своєї духовної патріархії – Константинополя. Для відродження й зміцнення православ'я відповідно до вимог часу в нього бракувало матеріальних та інтелектуальних сил. Рівні розвитку західної та східної церковних культур наприкінці XVI ст. були не відповідними. «Культурний же зміст православної церковності – себто ті сфери культури, які стояли в ближчому зв'язку з церквою і в її опіці, ослабли і упадали протягом тих століть (від половини XIV до половини XVI) в міру того, як бідніла взагалі східна церква і висихали візантійсько-слов'янські джерела її культури. Все менше сей культурний зміст міг задовольнити потреби вищих українських верств, все більше давала себе почувати його нищість в порівнянні з тими культурними засобами, якими розпоряджала церковність і зв'язана з нею культура латинсько-німецько-польська, – католицька одним словом, – і з тими потребами й жаданнями, висувало життя» [4, с. 25–26].

Отже, наприкінці XVI ст. стало цілком очевидно, що ситуація, яка склався в українській церкві, вимагає радикального втручання. Однак у поглядах на шляхи виходу з кризової ситуації не було однастайності: поступово сформувалося кілька напрямів, представники яких по-різному уявляли собі можливості порятунку для церкви.

Ідея оновлення церкви в реформаційно-протестанському аспекті набула значного поширення в тогочасному українському суспільстві. Особливо благодатний ґрунт знаходила вона в братствах – громадських організаціях українського населення міст, яке об'єднувалося для захисту своїх становищ та національно-культурних інтересів. Міська шляхта була тим суспільним станом, який найбільше був зацікавлений у спрощенні зовнішньої церковної обрядності, витісненні з економічного та громадського життя церковної ієрархії, яка, крім усього іншого, була ще чималим власником. Тривалий конфлікт Львівського братства з православним єпископом Гедеоном Балабаном – класичний приклад і водночас суто український варіант «шляхетської» опозиції церкві.

Ситуацію ускладнювало те, що східні патріархи, спершу Антіохійський – Йоаким (1586 р.), а згодом Константинопольський – Єремія II (1589 р.) спеціальними грамотами вивели братства з-під духовної юрисдикції місцевих єпископів. Діючи відповідно до старої візантійської теорії цезаропапізму, за якою першість належить світським чинникам, а вже потім церкві, патріархи надали братствам право контролювати діяльність православних влад як у церковному, так і в приватному житті. Об'єктивно ця акція патріархів зумовила підірив авторитету церковної ієрархії, церковних структур, а це своєю чергою підживило реформаційне ві-

льнодумство в середовищі братчиків. Це непокоїло українських владик, зокрема Іпатія Потія, який так характеризував тогочасну духовну атмосферу в братствах: «...людь посполитый, простый, ремесный, который, покинувши ремесло свое (дратву, ножыцы и шило), а привлаивши собѣ вродь пастырскій, письмом Божымъ ширмуютъ, ницуютъ выворачаютъ и на свое блюзнерскіе и хвалшивые потвары оборачаютъ пастырей своих власныхъ соромотятъ, безчестятъ и потваряють...» [5, с. 116–117].

Звернемо увагу й на те, що визрівала ще одна ідея порятунку української церкви – ідея про необхідність повернення до давніх традицій візантійського православного благочестя, до традиційної візантійської вченості. В. Суразький у своїй праці «Про єдину істинну православну віру», яка побачила світ в Острозькій друкарні (1588 р.), під впливом російського вченого початку XVI ст. Максима Грека використав богословсько-філософські твори Псевдо-Діонісія Ареопігита для поборювання католицьких догматів. Праця В. Суразького була першою спробою в українській богословській науці протиставити раціоналістичній теології Заходу містичне богослов'я Сходу.

Як відомо, у візантійському містицизмі, зокрема ісихазмі, бачив порятунок Іван Вишенський, близький знайомий і однодумець Василя Суразького. Власне І. Вишенський був головним речником того ідейного напрямку, який орієнтувався на візантійські культурні зразки. Вихід зі становища, у якому опинилося українське суспільство і його церква, великий полеміст бачив не в засвоєнні найновіших здобутків тодішньої європейської цивілізації, а в моральному очищенні церкви.

Отже, на зламі XVI–XVII ст. ні північноєвропейський протестантизм, ні православ'я не виявилися спроможними забезпечити повнокровне культурно-національне відродження: у нових історичних умовах польської експансії Україна потребувала такого шляху розвитку, який би гарантував їй збереження національної та релігійної ідентичності, і водночас дав змогу вийти на нові, вищі щаблі духовного оновлення. Саме в час цього великого вибору серед частини української суспільності оживає давня ідея церковної унії з Римом.

У проєкті унії українські єпископи остаточно поривали з Царгородським патріархатом, який був роз'єднаний з Римом і становив найбільшу перешкоду єднання української церкви. Відомо, що за часів Володимира Великого, коли Царгородський патріархат був з'єднаний з Римом, Київська церква була автономним архієпископством і тільки обрядово входила до складу Царгородського патріархату, а, за планами князя Володимира в порозумінні з Римом, невдовзі могла здобути статус патріаршої. Однак Царгород знівечив ці плани, а коли упала Київська держава, перетворив Київське архієпископство на звичайну місійну митрополію, над якою патріарх мав необмежені права. Власне ці обставини й спонукали єпископів української церкви остаточно розірвати із залежністю від Царгородського патріархату і повернутися до Київського архієпископства, яке рівнялося патріархату.

Другою проблемою з'єднання з Римом була вимога єпископів української церкви зрівняти її ієрархію з ієрархією латинсько-польської церкви. У Польщі дискримінація православного духовенства була великою. Італійський прелат і

папський церемонієр, перебуваючи в Україні під час торжества Берестейської унії 1596 року, писав: «У Польському королівстві є греки і латиняни. І часто в одному і тому самому місті є два єпископи: один латинський, а другий грецький. Однак у польському королівстві усі латинські єпископи, окрім єпископської гідності, мають ще гідність senatorів і сповняють світський уряд в державі. Вони є першими сенаторами у королівстві, річ якої не мають руські єпископи» [6, с. 25].

Цю дискримінацію відчували на собі всі українці, а передусім єпископи і клір. Зі свого боку, українські владики підкреслювали, що їхнє домагання щодо зрівняння з латинськими владиками в сенаторській гідності ґрунтується не на міркуваннях особистого престижу, але задля престижу і добра української церкви, члени якої почувалися приниженими.

Третьою важливою проблемою української церкви після її радикального відокремлення від Царгородського патріархату було її канонічне оформлення в самостійну партикулярну Церкву, незалежну від жодного патріархату. Розв'язання цієї важливої проблеми полягало у створенні Київського архієпископства з патріаршими правами і перспективою піднесення до самостійного патріархату.

Слід зазначити, що цілковите відлучення української церкви від Царгорода, зрівняння її в правах із латинською церквою в Польському королівстві та захист від Московського патріархату спричинило рішучу реакцію та опір Царгороду, Речі Посполитої та Москви. Для подолання цього опору українським владикам потрібно було виявити мужність та готовність іти на жертви в ім'я досягнення поставленої мети. Потрібно підкреслити, що в планах українських владик унезалежнення церкви від Царгорода і Москви та боротьба за рівноправність з латинською мала не лише релігійний, а й соціально-політичний, національний характер.

Єпископи Києво-Галицької митрополії проводили періодичні синоди в місті Белзі, на пограниччі між Волинню та Галичиною. Митрополит Михайло Рогоза скликав у червні 1590 року синод у місті Бересті, на який прибули 6 владик. Після завершення синодальних нарад єпископи видали спільний лист про потребу загального оновлення української церкви: «тому, що на (нашу) восточну Церкву є часті гонення і великі переслідування; тому, що на нас накидають небувалі й нечувані тягарі від різних станів. Також є великі незгоди між духовенством ..., і в багатьох місцях є зменшення хвали Божої ... Ми ухвалили і постановили і цим листом встановили на нас самих і на наше духовенство нашої святої Церкви ... з'їжджатися на кожний рік нам усім і всьому нашому духовенству ... на певний рік і час... у Бересті Литовському...» [6, с. 26]. Перший синод було призначено на 1591 рік.

Цей лист підписали всі синодальні отці, а саме: Михайло Рогоза, архієпископ, митрополит Київський та Галицький і всієї Руси; Милетій Хребтович, єпископ Володимирський і архімандрит Київський; Кирило Терлецький, Божою милістю екзарх Київської митрополії, єпископ Луцький і Острозький; Леонтій Полчицький, єпископ Турівський і Пінський; Діонісій Збируйський, єпископ Холмський; Гедеон Балабан, єпископ Львівський і Кам'янець-Подільський.

Як додаток до того «синодального листа», 24 червня 1590 року в «Постановах архієпископальних і єпископальних» з'явилася заява українських єпископів про злуку з Римом. Заяву підписали чотири єпископи. У ній висловлено бажання мати Римського архієрея, наступника апостола Петра, як свого найвищого пастиря, водночас «бажаючи, щоб не було змін у наших церковних церемоніях і у всіх справах, тобто служба і церковний порядок так, як віддавна наша свята східна Церква вдержує, і в тому самому порядку залишились збережені. Знов від його Королівської Милості просимо, щоб наші вольності були запевнені привілеями й артикулами, які подамо». «Цього листа, – читаємо під кінець, – з нашими власноручними підписами ми передали нашому старшому отцеві Кирилу Терлецькому, екзархові, єпископові Луцькому і Острозькому. Берестя 24 червня 1590 р.

Власноручні підписи: Кирило Терлецький – Леонтій Полчицький – Гedeон Балабан – Діонісій Збируйський» [6, с. 27].

Відмітимо, що у 1593 році до колегії українських єпископів долучився Іпатій Потій, колишній Берестейський каштелян і сенатор королівства. Він став наступником Володимирського єпископа Мелетія Хребтовича. Єпископське висвячення Іпатій одержав від митрополита Михайла Рогози. Разом із єпископом Кирилом Терлецьким, Потій став великим борцем за права Української православної церкви у злуці з Римом. По Рогозі він від 1600 до 1613 року був Київським митрополитом.

2 грудня 1594 року українські єпископи розпочали опрацьовувати умови єдності з Римським престолом, які б забезпечували українській церкві її православну віру, обряд, з усіма літургійними традиціями східних церков, зокрема київсько-галицькими. Про офіційне прагнення укласти унію з Римом повідомили Апостольську столицю через нунція у Варшаві.

Динамізм унійного процесу забезпечував непосвячений єпископ Іпатій Потій, нав'язуючи всебічні контакти зі своїми й чужими, які були зацікавлені проблемою з'єднання з Римом. До цього він доклав свій великий авторитет і небувалі особисті здібності.

Ідучи на союз із католицькою церквою, українські єпископи попередньо підготували проект статей, за якими Українська православна церква приступала до з'єднання з Римом. В основі цього проекту були постанови Ферраро-Флорентійського собору (1439 р.), на якому було проголошено примирення та об'єднання західної та східної церков, узгоджено певні доктринальні розбіжності між ними.

Крім того, що українська церква приймає ухвали Флорентійського собору, в артикулах були вимоги церковного і світського характеру для забезпечення інтересів української церкви. Обговоривши і затвердивши 33 умови укладення унії на Берестейському синоді в червні 1596 р., український єпископат передав їх через Апостольського нунція у Варшаві Маляспіну, Папі Клименту VIII.

Окрім інтенсивної синодальної підготовки унії з Римом, по єпархіях владики провели місцеві синоди. У січні 1595 року на єпархіальному Львівському синоді єпископ Гedeон Балабан разом із учасниками цього синоду підписав заяву, що

Львівська єпархія схвалює об'єднання із римською церквою. Згодом, однак, Балабан змінив своє ставлення до унії під тиском братств і погроз князя Острозького, який був проти ініціативи українських владик, хоча саме він і плекав ідею про з'єднання з Римом.

Однак, великим противником з'єднання української церкви з Римом був Царгородський патріарх. Його підтримували й інші патріархи Сходу. Першими проти з'єднання виступили волоські єпископи. Зібравшись 17 серпня 1595 року в місті Яссах під проводом патріаршого протосинкеля Никифора, за участю митрополита Молдавії і митрополита Волоського, вони спільним пастирським листом засудили почин Київського митрополита та його єпископів, закликаючи вірних України до непослуху, бо вони «відступили від Патріаршого престолу Константинопольського».

Треба зазначити, що на боці противників з'єднання української церкви з Апостольською столицею стала католицька Польща. Поляки розглядали унію не з релігійно-церковного погляду, а з політично-державницького, бо з'єднання з Римом ставило український народ та церкву в Польському королівстві нарівні з польським. Це суперечило інтересам Польщі, яка хотіла спольщити українців через перехід на латинський обряд.

Король Зигмунт III, щирий і ревний католик, мав радше релігійно-церковні погляди на унію. Він підтримував усі почини українського єпископату щодо її завершення. Однак особистих ініціатив на користі унії не виявляв.

Польський уряд спочатку демонстрував прихильність до з'єднання української церкви з Римом, але з політичних міркувань, побоюючись, що після занепаду Царгорода та підпорядкуванню Царгородського патріархату туркам українська церква перейде під юрисдикцію новоствореного Московського патріархату. З цього погляду з'єднання української церкви з Римом відповідало інтересам Польської держави. Однак, коли дійшло до підписання з'єднання, Польща вже не давала унії достатньої підтримки, залишивши її в найкритичніших хвилях на свої власні сили, на поталу численним і потужним ворогам, які безкарно звинувачували творців унії – єпископів і підбурювали український народ проти союзу з Римом.

Князь Острозький і церковні братства, які підлягали Царгородському патріархові, також зайняли антиунійну позицію, чинили відчутний опір [3, с. 94–106].

Відмітимо, що в укладеній унії були зацікавлені як Рим, так і Українська православна церква. Апостольський престол розумів, що після занепаду Царгорода і невдачах Флорентійської унії, відновлення загальної єдності західної і східної церкви стало неможливим, тому Апостольська столиця прагнула поступового об'єднання з нез'єднаними церквами, відриваючи їх з-під юрисдикції і канонічної залежності від патріарших престолів. Українська церква була першою, яка мала стати взірцем і мостом для з'єднання інших церков. Для українського духовенства це з'єднання з Вселенською церквою мало, передусім, національно-політичне значення, а вже потім – екуменічне.

Отже, Берестейська унія виступила як союз між національною церквою українців-русинів з її традиційною ієрархічною структурою та успадкованим від

предків літургійним звичаєм, з католицькою церквою. Це дало змогу зберегти українську культурно-релігійну традицію, яка була стрижнем національного життя народу, і зрівняло у правах православну із латинською у Речі Посполитій. «Йдучи на підписання унії, українські ієрархи зберегли обряд Православної церкви, літургію, мову, все, що було пов'язане з українською традицією» [8, с. 44]. Це значило, що Польська держава повинна змінити своє ставлення до української церкви, і мали б припинитися переслідування, що їх терпіли православні. Після Берестейської унії мало настати покращення в суспільному житті руського народу в складі Речі Посполитої. Українське духовенство діставало рівні права з польським, «духовники нашого обряду аби втішалися такими самими почестями і пошаною, як і особи римського обряду та нехай користуються вольностями і привілеями» [7, с. 58], їх звільняли від сплати податків зі своєї особи та церковних маєтків і вони «підлягатимуть єдиним єпископам та лише ними каратимуться за будь-які промахи...» [7, с. 58]. Вище духовенство могло вирішувати внутрішні релігійні питання самостійно, обирати митрополита чи єпископів серед представників лише руської чи грецької нації, яких затверджував би король. «Достоїнства Митрополита, Єпископів та інших духовних санів нашого обряду, щоб не давали людям іншої нації чи релігії, – крім руської і грецької. Тому, що в наших канонах зазначено, що такі особи як Митрополит і Єпископи мають спершу бути обирані духовенством з-поміж гідних людей, то просимо його Королівську милість, щоб ми мали свободу їх обирати, зберігати за його Королівською милістю права цього надання, кому забажає» [7, с. 55]. Це дало б змогу обирати на ці становища людей гідних, дбаючи про свою паству. Для збільшення авторитету в Речі Посполитій і для більшої пошани і послуху з боку своїх правовірних, українські ієрархи мали отримати дозвіл «допустити нашого Митрополита і Єпископів нашого обряду до сенату його Королівської милости, а це з багатьох і слушних причин: бо ж ми маємо той самий уряд і гідність, що й Єпископи Римської Церкви» [7, с. 56]. На той час митрополита і єпископів вважали представниками всього народу, який був позбавлений іншої політичної репрезентації. Також, згідно з одним із артикулів унії, уніатське духовенство могло мати дві духовні особи свого обряду в державних трибуналах поруч з духовенством римської церкви, які б обстоювали права і вольності своїх церков. Руські патріархи могли б повернути церковні маєтки православної церкви, покращивши тим самим матеріальне становище церкви: «...прохаємо щоб ці маєтки були повернені нашим церквам: бо ми притиснені такою нуждою й убожеством, що не лише не можемо подбати про потреби наших церков, але й самі не маємо з чого жити» [7, с. 57]. В артикулах унії йшлося і про заборону перетворення церков та монастирів на костели. Стосовно братств, з яких церква має користь у поширенні богочитання і які хочуть долучитися до унії: «...нехай залишаються цілими й непорушними, однак, під послухом митрополита і єпископів тієї єпархії, в якій існують» [7, с. 59].

Унія обіцяла захист соціально-побутових прав українців-русинів. До прийняття унії православних у Речі Посполитій вважали іновірцями, прирівнюючи їх

до євреїв. Їм не дозволяли обіймати високих постів, чинили всілякі утиски в соціальній сфері, спонукаючи прийняти римський обряд. Після підписання унії перехід православних у католицизм забороняли: «...якщо на майбутнє люди нашого обряду, погордивши своїм обрядом і церемоніями, забажали б прийняти римські обряди й церемонії, то нехай їх не приймають, бо всі ми вже будемо перебувати в одній Церкві і під проводом одного Пастиря» [7, с. 57]. Тому будь-яку дискримінацію майбутніх уніатів у разі обіймання посад і одержання привілеїв виключали. У створенні сім'ї дозволяли змішані шлюби: «нехай будуть дозволені подружжя між людьми грецького і римського обрядів, але подруги хай не примушують одне одного приймати обряд другої сторони...» [7, с. 57], на противагу доунійному періоду, коли члени новостворюваної сім'ї були різних віросповідань. сім'я, зазвичай, ставала католицькою, починала вести польський спосіб домового життя, користуватися польською мовою, дотримуватися польських традицій.

В артикулах Берестейської унії захищено право руського народу на розвиток культури й освіти: «нехай нам буде дозволено засновувати семінарії і школи грецької і слов'янської мови, де це буде видаватися найвигідніше. а також друкарні для друкування книг...» [7, с. 59].

Заснування шкіл і друкарень було надзвичайно важливою справою, оскільки через недостатню освіту занепадали і культура народу, і його національне життя. Нові школи могли б стати альтернативою єзуїтським – цим кузням національної безхарактерності для русинів, які заради освіти віддавали туди дітей. Заснування шкіл і друкарень давало б змогу виховувати покоління, котре б не цуралося своєї мови, звичаїв, обрядів і було б гідним представником свого народу.

В дусі викладеного вище можна сказати, що усі ці умови робили унію принадою і для пригніченого населення, і для вищих класів, які хотіли дійти компромісу з Річчю Посполитою. Виконання цих умов унії Папа Римський обіцяв домогтися в короля Речі Посполитої – Зигмунда III. Таким чином Святійший Отець став гарантом та захисником української пастви. Він повідомив український єпископат, що «на віки схвалює східний обряд та всі прохання єпископів і звертається до польського короля щодо підтримки з'єднання і наділення потрібних привілеїв» [6, с. 37].

Як уже зазначалося, така модель унії не влаштовувала лише Польщу – вона суперечила її інтересам. Польський уряд прагнув спольщити український народ шляхом переходу його в католицизм, а за такої унії це було неможливим: «Унія як окремішня форма релігійної культури... сприяла духовному усамостійненню українського народу, його внутрі консолідувала, віддавала під охорону Апостольського Престолу і католицької Європи і внаслідок цього замикала дорогу польській експанзії на українській землі» [9, с. 22]. Однак король, як ревний католик, не міг піти проти авторитету Папи і обіцяв свою підтримку православній церкві, схвалював внутрішню церковну реформу, яка відповідала інтересам православною єпископату, але стосовно зміцнення станових позицій духовенства – таких, як місця в сенаті чи впровадження двох духовних осіб до трибуналу, не обіцяв упевнено нічого і зволікав з виданням відповідних постанов.

Водночас підготовка і проведення Берестейської унії не знайшла повного розуміння й підтримки в деякій частини православних, що призвело до появи двох основних таборів – уніатського і православного, між якими виникла завзята боротьба, що, в свою чергу, викликала інтелектуальне пожвавлення, унаслідок якого постала організована полемічна література. І. Франко писав: «Берестейська унія відразу внесла величезний фермент в лоно руського народу, причинила тимчасовий запал, пожвавлення, інтелектуальний рух, жваві диспути, викликали з однієї і другої сторони гарячий зелотизм і дала життя надзвичайно цікавій полемічній літературі...» [10, с. 193]. З боку православ'я на літературному полі виступили: Стефан Зизаній, Христофор Філарет, Клірик Острозький. дещо пізніше Мелетій Смотрицький, Іван Вишенський та інші. З уніатського боку найвидатнішим полемістом був Іпатій Потій, який з великим переконанням і завзяттям обороняв свої погляди.

Письменники-полемісти, як з православного, так і з уніатського боку, сходилися на запереченні національно-релігійного гніту українського народу, але розходилися в питанні про шляхи та засоби порятунку української церкви і народу зі ситуації, яка склалася в Речі Посполитій. Позиція антиуніатських діячів полягала в тому, щоб залишити Українську православну церкву в юрисдикції Константинопольської патріархії, бо тільки за такої умови можна зберегти її від окатоличення, тоді як унія з католицькою церквою спричинить ліквідацію православ'я як такого, а водночас і українства. Прихильники унії, усвідомлюючи небезпечність становища східного християнства і занепад православної церкви, добре розуміли її внутрішній стан та суспільне становище в Речі Посполитій, як і православні, розуміли її роль та історичну місію в захисті прав і свобод українського народу, в розвитку і утвердженні його духовності та національної свідомості, у захисті традицій, звичаїв, національної самобутності, у збереженні його як етносу. Прийняти унію, на їхню думку, було чи не найоптимальніше рішення для українського народу в цей нелегкий для нього час.

У своїх творах уніатські й православні письменники вели полеміку насамперед стосовно обрядових відмінностей між римською і грецькою церквами: про першість папи Римського, про чистилище, про походження Святого Духа, про форму причастя, новий календар та ін. Полемічна література мала релігійний характер, але за об'єктивним змістом і функцією ця література мала значно складніше завдання. У богословській формі цих творів полемісти намагалися вирішувати соціально-політичні, культурно-національні проблеми, які хвилювали їхніх сучасників. Саме життя вимагало таких творів, у яких було б порушено злободенні питання, подано оцінку подій, вказано можливий вихід з такого важкого становища. Полемісти глибоко волювали не лише за суто церковні справи, а й за цілком реальні, земні: за свій народ, його інтереси, за гідність своєї Вітчизни, і виявляли тим самим свій патріотизм. Шукаючи обґрунтування своїх позицій і відповідей на поставлені питання, вони зверталися у своїх творах до історичного минулого свого народу, осмислювали й аналізували його, а це, у свою чергу, спонукало до роздумів над долею народу, пробуджувало національну свідомість, сприяло зміцненню

патріотичних настроїв. Відгукуючись на злободенні події, письменники-полемісти, пронизуючи своїм запальним словом не лише релігійне, а й суспільне життя, будили дух поступу. Отже, полемічна література активізувала громадську думку, спричинила певний поступ у сфері суспільно-політичного та культурного життя, вплинула на духовне життя України у всьому обсязі філософської думки.

Полемічна література за своєю спрямованістю є різноманітною та різноплановою, можна сказати, дводільною, що зумовлювалося ставленням до церковної унії і її запровадження в українській церкві. Полемічні твори діляться на ті, що підтримують унію та обґрунтовують історичну необхідність її запровадження, і ті, що відкидають унію. В історії української церкви та українському суспільстві склалося два табори: уніати та антиуніати.

Проте річ не тільки в тому, що ці два літературні напрямки пов'язані з церковно-релігійними питаннями, але самі ці церковно-релігійні питання тісно пов'язувалися з суспільно-політичними, економічними та національно-духовними вимогами життя і взагалі існування українського народу. В українському суспільстві в Речі Посполитій XVI – початку XVII століття склалися нестерпні релігійні відносини, які пригнітили православну церкву і відчутно загрожували полонізацією українського населення за допомогою латинізації та окатоличення його. Отож негайно треба було шукати виходу із цього важкого становища, в якому опинилася Українська православна церква, а через порятунок церкви захистити і зберегти національну самостійність українського народу. Як відомо, склалося два погляди на вирішення цього питання: одні традиційно розраховували на підтримку Константинопольського патріарха, інші орієнтувалися на підтримку папи Римського, йдучи на підписання з ним церковної унії. У процесі вирішення цього складного питання існування православної церкви і українського народу відповідно з'явилася полемічна література – уніатська й антиуніатська, між представниками якої зав'язалася гостра боротьба. Ясним є те, що уніати й антиуніати обстоювали цілком протилежні позиції: одні виступали за унію, інші – проти унії.

У цьому зв'язку виникає питання: чи, окрім протилежних позицій, було щось спільне між цими двома таборами? Звісно, було.

Річ у тому, що антиуніати боролися не тільки за збереження православної церкви, проти латинізації та окатоличення українців, але разом з тим за збереження українського народу як національно визначеного етносу. Бо й справді, латинізація та окатоличення українського народу вели в тих часах до полонізації його, а єдиним духовним засобом в тих умовах, з допомогою якого можна було захистити і врятувати національну ідентичність українського народу, була православна церква, тісно з'єднана з цим же народом. Значить, порятунок православної церкви був порятунком національного буття українського народу.

У свою чергу, чудово усвідомлюючи цю проблему, шукали свій шлях порятунку українського народу від латинізації, окатоличення і, звісно, полонізації. Уніати виходили з того, що православна церква в Україні була в повному занепаді, а чекати підтримки з боку Константинополя, який користувався допомогою московського царя, було марною справою. Ось тому, щоб врятувати й оздо-

ровити православну церкву в Україні, київські православні владики вирішили підписати унію (угоду, порозуміння) з папою Римським, зберігаючи православну літургію, обряд, календар, традиції, мову під пастирською опікою папи Римського. Маючи опіку та підтримку папи Римського, київські владики зміцнювали позиції церкви, могли протистояти латинізації, окатоличенню та полонізації українського народу. Та й папа Римський, після того як унія була підписана, звернувся до короля і сенаторів, до світської та костельної влади з відповідними посланнями, щоб припинити політику переслідування українських мирян. Отож уніати не відступили від православної віри, вони перейшли під юрисдикцію папи Римського на основі трактатів Ферраро-Флорентійської унії 1438–1439 років, зберігаючи власне православну церкву, а разом з нею й національну ідентичність українського народу.

Отже, уніати й антиуніати сходилися в меті – захисті православної церкви і національної ідентичності українського народу, але йшли до цієї мети різними шляхами, на кожному із яких в центрі стояло питання захисту й зміцнення православної церкви як духовної твердині українського народу.

На цьому ґрунті розвивалася полемічна література, яка охоплювала і відображала свою епоху з її боротьбою та колізіями з різних боків. Якщо ставити своїм завданням збагнути цю буремну епоху через призму того часу, тих праць, які збереглися і представляють її, то слід взяти до уваги і уніатську й антиуніатську літературу, бо тільки аналіз усіх цих творів дасть змогу розкрити не тільки гостроту полеміки, але й вагу цих проблем, які хвилювали тогочасне українське суспільство та несли доленосні сподівання та надії порятунку православної віри батьків та національного існування українського народу. Тільки вивчивши всі ці твори – уніатські й антиуніатські, можна в своїй основі об'єктивно представити завзятість та вогнистість полемічної боротьби, в якій кожна із сторін, обстоюючи свою ідейну позицію, виступала на арені національно-релігійної боротьби з непідкупною вірою в правоту своєї історичної місії, а всі разом – кожен на свій лад – захищали православну церкву та український народ від латинізації, окатоличення та полонізації, збуджували та утверджували національну свідомість. Можна сказати, що всі полемісти, кожна сторона по-своєму, стояли на позиції національно-релігійної ідеї, яка визначала й надихала їх на боротьбу за українські ідеали в цю історичну добу.

Водночас кожний полеміст, маючи багато спільного з іншими діячами свого табору (напрям), виділяється своїми особливостями, своїм баченням та розумінням актуальних проблем, своїм висвітленням історичних подій і постановкою та розглядом питань. А це такі принципово важливі питання, на яких фактично й об'єктивно всі вони сходяться, бо всі вони вболівають за український народ і за його віру, всі вони не були і не могли бути зрадниками – вони були патріотами свого часу.

Підсумовуючи викладене, слід сказати, що Берестейська церковна унія була покликана до життя об'єктивними суспільними процесами, які відбувалися в той час на українських землях; вона постала як вихід із кризи, у якій перебувала

Українська православна церква і українська суспільність. Зблизившись із Вселенською церквою, православні ієрархи зберегли певну самостійність і самобутність своєї церкви, що стало на заваді польської експансії. Хоча ставлення до українського народу в Речі Посполитій залишалося дещо зверхнім, однак польський уряд не міг дозволити собі тих переслідувань і утисків, які чинилися до унії. Берестейська унія зумовила інтелектуальний рух, що активізував процес пробудження самосвідомості українського народу, усвідомлення ним своїх національних інтересів та національної ідентичності, концентрувала громадську думку навколо цих питань.

Сила ідеї Берестейської унії в тому, що вона виникла не з вузько-релігійних інтересів, а з необхідності національного захисту і «залишила глибокий слід в українській духовності, бо була актом не тільки релігійного, але й культурно-національного самовизначення» [11, с. 21]. Унію зумовили сподівання тодішніх кіл православної ієрархії усунути політичні та культурно-релігійні утиски українського населення з боку польського уряду. Процес Берестейського періоду можна розглядати як історичну закономірність.

Пройшовши складний шлях свого розвитку, уніатська (греко-католицька) церква зберегла українські народні традиції і, не втративши ідеї самостійності та незалежності України, виражала протягом століть українські національні інтереси, ставши духовною опорою українства.

-
1. Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1990.
 2. Возняк М. С. Історія української літератури. У 2-х кн. Кн. I. – Львів, 1992.
 3. Пащук А. І. Українська церква і незалежність України. – Львів, 2003.
 4. Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI – XVII віці. – К.-Л., 1919.
 5. Русская Историческая Библиотека. СПб., 1903. – Т. XIX.
 6. Сапеляк А. Київська церква на слов'янському сході. – Буенос-Айрес – Львів, 1999.
 7. Основні документи Берестейської унії. – Львів, 1996.
 8. Пащук А. І. Церква і незалежність України. – Львів, 1998.
 9. Чубатий М. Суспільно-національна роль унії в житті українського народу. – Львів, 1934.
 10. Франко І. З історії Берестейського собору 1596 р. // Зібрання творів у 50-ти томах. Т. 46, кн. 2. – Київ, 1986.
 11. Паславський І. Між Сходом і Заходом. Нариси з культурно-політичної історії Української Церкви. – Львів, 1994.

**SOCIO-POLITICAL, SPIRITUAL-RELIGIOUS
NATIONAL AND CULTURAL CONDITIONS
OF CONSTITUTING THE UNION OF BREST AND THE POLEMIC FIGHT**

Viktoria Lohvynenko

*L'viv Institute Of Fire Safety of MHP of Ukraine,
Kleparivs'ka street, 35, L'viv 79007, Ukraine, mail@lipb.lviv.ua*

The article under this title considers the causes of conclusion the Union of Brest. We investigate the social meaning of this Union. The Union of Brest upheld the national laws of the Ukrainian people, and it helped to realize the national interests and national identity. Reading This article gives us the understanding that the Union of Brest was of great importance for consolidation of the patriotic moods of different social layers.

Key words: union of Brest, church, polemics, national laws.

Стаття надійшла до редколегії 10. 01. 2005

Прийнята до друку 10. 02. 2005